

**MUNIS XORAZMIY IJODIDA TASAVVUFYIY TARIQAT MASALALARINING
AKS ETISHI****Sadoqat Otamuratova To‘lqinbek qizi,***Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,**O‘zbek adabiyoti ixtisosligi 3-kurs doktoranti*

ORCID: 0000-0002-8847-7801

E-mail: sadoqatotamuratova@gmail.comDOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18230914>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shermuhammad Munis ijodida tariqat masalalarining badiiy-falsafiy talqini tahlil qilinadi. Shoir g‘azallarida aks etgan tariqat maqomlari, jumladan zuhd, sabr, rizo, shukr va ma‘rifat tushunchalarining mazmun-mohiyati ochib beriladi. Tanlangan she‘riy namunalar asosida Munisning tasavvufiy qarashlari, ruhiy kamolot bosqichlarini ifodalashdagi poetik mahorati yoritiladi. Tadqiqot natijasida shoir ijodida tariqat nafaqat diniy-axloqiy ta‘limot, balki yuksak badiiy tafakkur mahsuli sifatida namoyon bo‘lishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: tariqat, maqom, zuhd, rizo, sabr, ma‘rifat, haqiqat, shukr, g‘azal.

Аннотация. В статье анализируется художественно-философское осмысление проблем тариқата в творчестве Шермухаммад Мунис. Особое внимание уделяется раскрытию суфийских макамов — зухд, сабр, ризо, шукр и ма‘рифат — на материале поэтических произведений поэта. На основе анализа отдельных газелей выявляются духовные взгляды Муниса и особенности его поэтического мастерства в изображении этапов внутреннего совершенствования личности. Делается вывод о том, что в поэзии Муниса тариқат предстает не только как религиозно-нравственное учение, но и как целостная эстетическая и философская система.

Ключевые слова: тариқат, макам, зухд, ризо, сабр, ма‘рифат, хакикат, шукр, газель.

Abstract. This article explores the artistic and philosophical interpretation of tariqat in the works of Shermuhammad Munis. Particular attention is paid to the analysis of Sufi spiritual stations (maqoms), including zuhd, sabr, rizo, shukr, and ma‘rifat, as reflected in the poet’s ghazals. Through selected poetic examples, the study reveals Munis’s Sufi worldview and his poetic mastery in portraying the stages of spiritual perfection. The research concludes that in Munis’s poetry, tariqat functions not only as a moral and religious doctrine but also as a profound aesthetic and philosophical concept.

Keywords: tariqat, maqom, zuhd, rizo, sabr, ma‘rifat, haqiqat, shukr, ghazal.

Kirish. Shermuhammad Munis ijodida tariqat – insonning ichki dunyosi bilan bog‘liq yo‘l bo‘lib, u insonning ichki pokligi va vazmin tabiatidir. Tariqat arab tilidan “yo‘l degan ma‘noni bildirib, bu yo‘ldan faqat Haq taologa yaqinlashmoq va Uning roziligini topishga intilganlar yuradi. Bu yo‘lga kirishni xohlagan kishilarga “solik”, safar davomida ularga “sayri suluk” deyiladi. Ammo tasavvufda tariqatlar shunchalik ko‘pki, sanog‘lar yetmaydi. Tariqatlar tarbiya metodlariga, zikr ko‘rinishlariga, muhabbat darajalariga, fikr tizimlariga ko‘ra farq qiladi. Har bir tariqatning ustoz bo‘lib, ular shayx deb yuritiladi. Ulardan Qodiriya, Kubraviya, Mavlaviya, Yassaviya, Naqshbandiya tariqatlari mashxurdir.

Qodiriya tariqatining ilk markazi Bag‘dod shaxri hisobalanadi. Shayx Abdulqodir Jiloniy (1078-1166) tomonidan asos solingan ushbu tariqat keyinchalik bir qancha

shaxobchalari ham bo‘lgan. Jumladan, ashrafiya, xolisiya, g‘aribiya, rumiya, isaviya va boshqalar.

Kubraviya asoschisi barcha tariqatlarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan “Usuli ashara” asari muallifi Shayx Najmiddin Kubro (1154-1226) bo‘lib, bu tariqatning ham shaobchalari bo‘lgan. Masalan, nuriya, firdavsiya, hamadoniya, bahoiya, nurbaxshiya va boshqalar.

Islom dunyosida keng tarqalgan tariqatlardan biri Mavlaviya tariqati bo‘lib, uning asoschisi Mavlono Jaloliddin Rumi (1227 m.v.e.)dir. Uning “Masnaviyi manaviy” asari mashhurdir. Bu tariqatning sho‘balari yo‘q.

Yassaviya tariqati asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy (1166 m.v.e.)dir. So‘fiyona hikmatlarni sodda til, xalqona uslubda bayon etib, “Devoni hikmat” asarini yozadi. Bu tariqat keyinchalik naqshbandiya tariqati doirasida davom etgan.

Naqshbandiya tariqati Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan tariqatlardan biri bo‘lib asoschisi Xoja Muhammad ibn Muhammad Sayyid Jaloliddin Bahouddin Naqshband (1318-1389)dir. Tariqatning to‘rt tamal asosi bor, bular: shariat bilan zohirni poklash; tariqat bilan botinni poklash; haqiqat bilan Alloh do‘stligiga yaqinlashmoq; ma‘rifat bilan Allohning o‘ziga erishmoq.

Adabiyotlar tahlili. Avvalo, Munis devoniga oid asosiy manbalar sifatida 1980-yilgi Munis Saylanmasi, 2025-yilgi O‘zbek adabiyoti xazinasining Shermuhammad Munisga bag‘ishlangan 37-tomlari tahlil qilindi. Unda g‘azallarning manbaviy-nasriy tavsifi keltirilgan bo‘lsa-da, tasavvufiy ma‘no qatlamlari chuqur tahlil etilmagan. Jumladan, Munis ijodi borasida N.Jumayevning “Munis g‘azaliyoti”, O‘zbek mumtoz she‘riyati antologiyasining 31-tomida shoir ijod namunalari tahlilga tortilgan. Mavjud adabiyotlarda Shermuhammad Munis g‘azallarining umumiy badiiy jihatlari yoritilgan bo‘lsa-da, uning ayrim she‘rlaridagi tasavvufiy obrazlar tizimi, ma‘naviy-falsafiy qatlamlar chuqur ochilmagan. Shuning uchun maqola ana shu bo‘shliqni to‘ldirishga, Munis g‘azaliy merosining tasavvufiy-estetik tahliliga yangicha yondashuv asosida baho berishga urinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Munis g‘azallarining asosiy yo‘nalishlaridan biri – Haqqa muhabbat, murshidga sadoqat, nafsni yengish, ruhiy kamolotga yetish singari tasavvufiy jihatlardir. U bu g‘oyalarni o‘zining g‘azaliy tili, ramzlar tizimi, poetik mahorati bilan ifoda etadi. Ayniqsa, ishq ramzi orqali berilgan “ma‘naviy sayr” tushunchasi uning ruhiy yo‘nalishdagi asarlarining asosini tashkil etadi.

Shermuhammad Munis ijodi va uning g‘azaliy merosi xususida ilmiy adabiyotlarda muayyan fikrlar bildirilgan bo‘lsa-da, uning tasavvufiy qarashlari, ayniqsa ayrim g‘azallarida mujassam tasavvufiy bosqich va maqomlar tahliliga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar hali yetarli emas. Mazkur maqola shu jihatdan mavjud adabiy-tanqidiy tadqiqotlarni to‘ldirishga qaratilgan.

Tahlillar va natijalar. Tariqatning markaziy tushunchalaridan biri – bu pir (murshid) va murid (shogird) o‘rtasidagi munosabatdir. Munis bu masalani yoritishda quyidagi misralardan foydalanadi:

Ol nabi do‘stlig‘idur ishim,

Boshim erur xoki dari Murtazo.[1:98]

Baytdan piri Allohga eltuvchi yo‘l degan xulosa kelib chiqadi. Baytda shoir nafaqat Ali (r.a.)ga muhabbatni, balki pirga bo‘lgan sadoqatni ham bildiradi. Shoir “xoki dari Murtazo” deb, o‘zini pir eshigidagi gado sifatida tasvirlaydi.

Har zamon, ey shoh, vasling men gadoy istaram,

Naqdi jon ilgimda, har dam xoki poying istaram. [1:101]

Bu bayt tasavvufning tariqat bosqichini aks ettiradi. Tariqat — bu nafsni poklash, murshidga tobe‘lik, o‘zini yo‘qotish yo‘lidir. Shoir bu bosqichda o‘zini “gadoy” deb ataydi — ya’ni faqir, Haq huzurida mutlaq muhtoj banda. “Naqdi jon” – salikning yagona sarmoyasi – qalbidir, u bu qalbni Haqqa hadya etmoqda. “Xoki poying” esa murshidning yo‘lida sadoqat ramzidir.

Bu bosqichda shoir “faqru fano” holatiga yaqinlashmoqda. U endi Haq vaslini til bilan emas, jon bilan istash darajasiga yetadi. Bu maqomda Haqning izmidagi to‘liq itoat mujassam.

Tariqat – bu inson ichki dunyosining ichki dunyosining turli yo‘llardan harakatlanishidir. Tariqat – bu ichki poklik, insonning vazmin bo‘lishi, so‘zlaganda ham ma’noli so‘zlashidir. Tariqat maqomlardan iborat bolib, ba’zi tariqatlarda 7, 10, 40 gacha maqomlar bor deb qaraladi.

Endi bu bosqichda pirga ergashish, unga sadoqat bilan xizmat qilish, sodiq shogird bo‘lish zarurdir. Quyidagi baytlarda bunga misollar keltiriladi:

Ey ko‘ngul, qil dayr piri qullug‘inkim, subh-u shom,

Ayla nafi belijom ing tavsang in royish ango. [1:147]

Ey ko‘ngil, pir xizmatini erta-yu kech ado et deyayotgan shoir keying baytda buning sababini keltirgandek ko‘rinadi.

“Urma murshid buyrug‘idin o‘zga yetgay ishqa qo‘l.”

Murshid tasavvufda ko‘zgu, Alloh tomon yetaklovchi pirdir. Piring buyrug‘idan chiqish – Alloh yo‘lidan chiqishdir. Baytda “ishq” ilohiy kuch bo‘lib, murshid orqali qalbga joylanadi.

Farzandlik tariqi budurkim, suv sabab,

Topmas qo‘lgingdin ichgali bir qattra ob ab. [1:198]

“Farzandlik tariqi” – bandalik yo‘li, “ob ab” – pok suv, inoyat. Baytda shoir inson qanchalik kuchli bo‘lmasin Alloh rahmat(suv)siz najot yo‘qligi haqida fikr yuritgan.

Quyidagi baytda tariqat yo‘liga kirish tasvirlangan bo‘lib, “g‘ofil” – nafsga yengilgan kishi, “talab” – Alloh yo‘li. Baytda Alloh yo‘lida yurish, dunyo havasiga aldanmaslik g‘oyalari aks etgan.

Talab yo‘lig‘a kirmay yurarsen, turg‘il, ey g‘ofil,
Ki, ul usru yiroq zoding kimi noyob erur matlab. [1:95]

Taro vish aylamas emdi ko‘nguldan obi tarab,

Ki, oni nechaye anduh qilmis afsurda. [1:48]

“Obi tarab” — dunyoviy lazzat, “afsurda” — xafa, so‘ngan. Shoirning qalbi dunyo shodligidan sovigan, endi u Allohdan najot istaydi. Bu zuhd maqomining o‘zidir.

Gar zindalik tilarsen, tut go‘shayeki, mundin —

Tarkibi ruh dahonin oxir topar sulola. [1:108]

“Go‘sha” — uzlat, “dahon” — ilohiy kalom. Shoir fikricha chin hayot (zindalik) uzlatda, ya‘ni dunyodan voz kechishda. Ilohiy kalom – zikr esa najotdir. Baytda tariqat bosqichida uzlat va zikrning muhimligi aks etgan.

Davati diydoring aylar orzu ko‘nglum, valek,

Naylayinkim, komig‘a yetkurmas oniy dahri dun. [1:95]

Orif Haq diydoriga intiladi, lekin “dahr” — dunyo unga to‘siq. Bu dunyo — hijron sababi, u “nafs va dunyoviy istak” timsolidir. Bu sabr maqomining aksidir.

Ko‘ngul ichra nuring porlab durur,

Zohirimni ham jamoling yoritur. [1:346]

Shoir uchun zohir va botin o‘zaro teskari emas, bir-birini to‘ldiruvchi hodisalar. Ma‘rifat — botin nuri zohirni yoritgan holatdir. Bu qarash Naqshbandiya tariqatidagi “xilvat dar anjuman” (“xalq ichra Haq bilan bo‘lish”) tamoyiliga uyg‘un: orif dunyodan uzilmaydi, dunyo unga zulmat bo‘lmaydi.

Tasavvufda shukrni — zikrning bir shakli sifatida qaraladi. Zikrda til bilan eslansa, shukrda qalb bilan eslanadi. Munis g‘azallarida bu ikki holat uyg‘un:

Munis bu yanglig‘ duo etar subh-u shomkim,

Ishrat halol bo‘lsin-u kulfat harom ango. [1:78]

Bu baytda “duo” — zikr, “ishrat halolligi” — shukrdir. Munis uchun shukr — doimiy zikr holati, banda har lahzada Allohni yodga olib yashaydi.

Tariqatda orifning ruhiy barqarorligini ta‘minlab, Allohga yaqinlik, Allohga muhabbatini ham kuchaytiruvchi maqom ham shukrdir.

Allohga va uning irodasiga to‘liq suyanuvchi maqom bu tavakkul maqomidir. Tavakkul ruhiy tinchik va ishonch maqomidir. Ammo bu harakatsizlik emas, balki natijani Allohdan deb bilishdir. Solik sabr va shukrni o‘zida mujassam etganida, tavakkulga yetadi; tavakkul orqali esa rizo holatiga kiradi. Bu maqom insonni g‘am va qo‘rquvdan ozod etadi.

Tasavvufda tariqat maqomlaridan rizo maqomi eng yuksak maqomlardan hisoblanadi. Inson sabr, shukr, tavakkul maqomlarini bosib o'tgach rizo maqomiga yetib keladi. Rizo maqomida orif Allohning har bir buyurganini muhabbat bilan qabul qila boshlaydi, norozilik tushunchasidan yiroq bo'ladi.

Munis she'riyatida rizo — aynan shu zikrlarning badiiy ifodasidir.

Har neki bitmish menga qilki qazo,

Qulmen-u yo'q mendin ango juz rizo. [1:65]

Baytda “qazo” — taqdir, “rizo” — sabr, taqdirga rozilik. Munis sabrni Allohning taqdiriga qalban rozi bo'lish sifatida ko'rsatadi

Lavhi azal uzra qildi marqum,

Ijod aro har ne erdi ma'lum. [1:208]

Bu bayt Allohning “azaliy yozuvi”ni ifodalaydi. Tariqatda bu — taqdirga taslim bo'lish bosqichi: salik biladiki, har narsa yozilgan, Haqning irodasidan tashqarida hech narsa yo'q. Bu — “rizo maqomi”, ya'ni barcha holni Haq yozgan qadar sifatida qabul etish.

Keyingi maqomimiz bu muhabbat maqomi hisoblanadi. Sabr, shukr, tavakkul qilib, Allohning taqdiriga rozi bo'lgan orif, albatta, Allohning muhabbatiga erishadi. Eng yuksak maqom desak ham bo'ladi. So'fiylar uchun muhabbat maqomi – komillikning cho'qqisi, barcha maqomlar mujassam bo'lgan ilohiy komillikdir.

Xulosa. Shermuhammad Munis ijodida tariqat – insonning ichki dunyosi bilan bog'liq yo'l bo'lib, u insonning ichki pokligi va vazmin tabiatidir. Tariqat arab tilidan “yo'l degan ma'noni bildirib, bu yo'ldan faqat Haq taologa yaqinlashmoq va Uning roziligini topishga intilganlar yuradi. Bu yo'lga kirishni xohlagan kishilarga “solik”, safar davomida ularga “sayri suluk” deyiladi. Ammo tasavvufda tariqatlar shunchalik ko'pki, sanog'lar yetmaydi. Tariqatlar tarbiya metodlariga, zikr ko'rinishlariga, muhabbat darajalariga, fikr tizimlariga ko'ra farq qiladi. Tariqat maqomlari o'zaro bog'liqdir, masalan, sabrning natijasi shukr, shukrning natijasi esa rizodir. Shukr qilgan inson ishning oxirida bir hikmatga yoki rahmatga ega bo'ladi. Shukr qilmagan inson Allohdan uzoqlashadi, norozilik kayfiyati uyg'onadi bu esa insonni ma'naviy olamining zayiflashishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbek adabiyoti xazinasidan. Shermuhammad Munis. 37-tom. Toshkent: “O'zbekiston”, 2025.
2. Dilorom Salohiy. Tasavvuf – komil axloq ilmi. Samarqand: “Turon nashr”, 2025. 168-bet.
3. Shermuhammad Munis. Saylanma. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1980.
4. Shermuhammad Munis. O'zbek mumtoz she'riyati antologiyasi. 31-tom. Toshkent: “O'zbekiston”, 2022.
5. N.Jumayev. Munis g'azaliyoti. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1991.
6. Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Toshkent, “Movarounnahr” – “O'zbekiston”, 2009.
7. Iqboloy Adizova. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. Toshkent, “Fan”, 2009
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. To'rt tomlik. Toshkent, “Fan”, 1983-1985.